

De evolutie van de kruisiging

Een van de misvattingen die leerlingen over de middeleeuwen hebben, is dat het een periode was met weinig verandering. Het christendom was dominant in Europa en dat geloof bleef min of meer hetzelfde gedurende duizend jaar, totdat tijdens renaissance 'ineens' heel veel veranderde. Het thema van de kruisiging laat zien dat dit beeld sterk genuanceerd moet worden.

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen.

Koen Henskens is vakdidacticus geschiedenis en mediëvist aan het Instituut voor Leraar en School van de HAN in Nijmegen.

De kruisiging en de daaropvolgende verrijzenis van Jezus zijn de belangrijkste gebeurtenissen voor het christelijk geloof. Met dit offer van Jezus wordt de zondeval van Adam en Eva tenietgedaan en is er voor de mensheid weer de mogelijkheid na de dood door te leven in het hiernamaals. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat dit kruisigingsoffer veelvuldig is afgebeeld. Beeldende bronnen laten, net als geschreven bronnen, vooral zien hoe men op dat moment dacht over (theologische) kwesties. Verbeeldingen van de kruisiging laten dus zien hoe men op verschillende momenten dacht over de figuur Jezus.

Zegevierend kruis

Nadat het christendom tijdens het Romeinse Rijk langzaam gegroeid was en vanaf de kerkvrede van keizer Constantijn (313) en de proclamatie tot staatsgodsdienst door keizer Theodosius (381) do-

minant was geworden, ontstonden de eerste afbeeldingen van de kruisiging. Daarvoor was het niet gebruikelijk een kruisiging af te beelden, omdat het in de Romeinse traditie te veel geassocieerd werd met het straffen van misdadigers.¹ In dat vroege christendom is er dan ook sprake van een zogenaamd 'zegevierend kruis'.² Het kruis wordt het symbool van de overwinning op de dood en het teken voor de verlossing van de mensheid. Het beroemde kruis (546) dat hoog in de apsis van de Sant'Apollinare in Classe (bij Ravenna) neerkijkt op de gelovigen, is daar een van de mooiste voorbeelden van. Boven een gestileerd landschap, waar de schapen van de kudde van God te zien zijn, staat in een blauwe sterrenhemel een groot Latijns kruis.³ Op de armen van het kruis zijn verschillend gevormde edelstenen te zien. Midden in dat kruis is een heel kleine afbeelding van Jezus. Niet ten voeten uit, maar

slechts een portret, zoals dat ook vaak gedaan werd bij *gemmen* (gesneden halfedelsteen) met afbeeldingen van Romeinse keizers. Opmerkelijk is dat we hier voor het eerst Jezus als een midden-dertiger zien, met lang bruin haar en een baard. Tot die tijd werd Jezus meestal weergegeven als een jongeman, vaak als herder van zijn kudde, zonder baard, met kort haar en gehuld in een tunica.³ In dit mozaïek zien we dat de beeltenis van Jezus dus een minder Romeins uiterlijk heeft gekregen, maar een uiterlijk dat beter past bij de toen gangbare kleding, zonder de Romeinse traditie van keizersportretten helemaal los te laten. En mocht de toeschouwer de triomf van het kruis nog gemist hebben, dan staat er onder het kruis nog *salus mundi* (heil van de wereld) geschreven.

Universaliteit

In de eeuwen die volgen behoort de kruisiging nog steeds niet tot de belangrijkste iconografische voorstellingen van de kerkelijke kunst. Christus wordt vaak afgebeeld als zogenaamde *Christus Pantocrator*, waarin de almacht en universaliteit van God centraal staat.⁴ Bij het binnengaan van de kerken zagen de pelgrims op weg naar Santiago, Rome of Jeruzalem, vaak thema's die ook verwezen naar de almacht van God en Jezus, zoals de *Majestas Domini* (bijvoorbeeld in Moissac of Santiago zelf) of het laatste oordeel (bijvoorbeeld in Conques of Autun). De kruisiging is in deze periode geen dominant thema. Die wint pas vanaf de tiende eeuw aan betekenis.

Crux Gemmata in Sant'Apollinare in Classe, Ravenna, 546.

De kruisiging op de deuren van de Dom van Hildesheim (circa 1015) laat een Jezus zien die meer tegen het kruis aan staat dan dat hij eraan hangt. Met beide voeten staat hij op een klein steuntje. Achter zijn hoofd is een kruis aureool te zien, dat slechts voor God en Jezus zelf gereserveerd was en dat verwijst naar zijn goddelijke almacht. Ook de omstanders lijken zich bewust van de goddelijkheid van Jezus. De soldaten die hem de spons met zure wijn aanreiken en die klaarstaan om de zijde van Jezus te doorboren, houden gepaste afstand en lijken zelfs voorzichtig terug te kijken om de taak die hun is opgedragen uit te voeren. Jezus lijkt de soldaat zelfs aan te kijken om hem bij te staan deze vreselijke taak uit te voeren en aan te geven dat hij de soldaat zal vergeven. Maria en Johannes leiden de blik van de toeschouwer naar de almachtige aan het kruis. Maria houdt een bijbel vast om de relatie te leggen met het goddelijk woord, terwijl Johannes met beide handen richting het kruis wijst. Jezus is nu wel ten voeten uit afgebeeld, met een grote lendendoek die reikt tot op de knieën. Deze kruisiging maakt deel uit van een cyclus over het leven van Christus, bedoeld om de triomf van Christus op aarde te herdenken.⁵

Lijden centraal

In de tweede helft van de middeleeuwen gaat deze ontwikkeling door en wordt de kruisiging vaker

afgebeeld. Niet alleen in monumentale sculptuur, maar ook in kleine ivoren beeldjes, miniaturen in boeken en in schilderijen. Het lijden van Christus komt steeds meer centraal staan. Het middenpaneel van het drieluk van Rogier van der Weyden is daar een mooi voorbeeld van. In een wijds landschap, waarin op de achtergrond een oosterse stad zichtbaar is (mogelijk Jeruzalem) hangt Jezus aan het kruis. Zijn lange magere lichaam hangt in een soort S-vorm, waarbij de voeten op elkaar staan. Door de handen en de voeten zijn grote spijkers geslagen, op zijn gebogen hoofd zit een scherpe doornenkroon en uit zijn zijde loopt bloed. Dat lijden wordt nog eens versterkt door de omstanders. Johannes moet Maria ondersteunen, die door de knieën is gezakt en tegen het kruis aan hangt. Haar handen reiken naar haar zoon, terwijl zowel haar gezicht als dat van Johannes vertrokken is van verdriet. Tegelijk blijft het goddelijk karakter van de gebeurtenis bewaard; twee engelen zijn neergedaald uit de hemel, de lendendoek van Jezus wappert in een briesje, wat zorgt dat het levendig en herkenbaar wordt. De twee opdrachtgevers van de schilder zitten geknield onder het kruis.

Het lijden van Christus wordt nog emotioneler en nog tastbaarder in de werken van Matthias Grünewald. Het lichaam van Jezus is bedekt met wonden en zweren, ten gevolge van het zogenaamde

sint-antoniussuur, een ziekte die veel voorkwam.⁶ Door de enorme spijkers zijn de handen en voeten verwrongen van de pijn. Het lichaam hangt levenloos aan het kruis en het hoofd, met een grote doornenkroon, hangt zwaar op de schouders. De lendendoek is niet meer dan een vod en het hout van het kruis is geen gezaagde balk, maar lijkt een toevallige boomstam die zojuist is geprepareerd voor deze gruwelijke daad. Maria, nu geheel in wit, is flauwgefallen en wordt opgevangen door Johannes, terwijl Maria Magdalena haar gevouwen handen vol ontzetting en wanhoop omhoogsteekt. Ook haar handen zijn verwrongen en haar kleding is verfromfaaid. De betekenis van deze scène wordt rechts in beeld gebracht door Johannes de Doper, die met de Bijbel in zijn hand, wijst op Jezus en deze woorden lijkt te spreken: *Illum oportet crescere, me autem minui* (Hij moet groter worden, ik kleiner (Joh. 3:30)), waarmee hij vooruit wijst op de grootsheid van Christus.

In de klas

De vier presentaties van de kruisiging laten zien hoe Jezus steeds menselijker werd. Het centraal stellen van de mens, een kenmerk van het humanisme, rust dus op een lange traditie en een geleidelijke verandering in de beleving van het geloof. Tegelijkertijd is het goed te realiseren dat beleving van het geloof ook nog bepaald wordt door regionale verschillen. De kruisiging van Grünewald werd vrijwel tegelijk gemaakt met de schilderijen in de Sixtijnse Kapel (1508-1512) van Michelangelo en de *Stanza della Segnatura* (1508-1511) van Rafaël. Die 'humanisering' van God en Jezus heeft in het noorden van Europa meer impact gehad en staat zo ook aan de basis van de Reformatie. Daarmee kunnen docenten leerlingen ook wijzen op de gelijktijdigheid van ontwikkelingen en dat deze niet overal uniform en parallel verliepen. ■

De kruisiging, Rogier van der Weyden, middenpaneel, olieverf op paneel, 1445. Kunsthistorisch Museum, Wenen.

De andere afbeeldingen die in dit artikel worden besproken zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

¹ Uit de eerste eeuwen na Christus zijn er slechts een twintigtal afbeeldingen van het kruis bekend. Zie bijvoorbeeld F. van der Meer, *Christus oudste gewaad. Over de oorspronkelijkheid der oudchristelijke kunst*, Brussel, 1949, of J. Beckwith, *Vroegmiddel-eeuwse kunst*, Den Haag, 1964.

² Een van de oudste voorbeelden van een dergelijk kruis vinden we in de Santa Pudenziana in Rome (384-389)

³ Zie bijvoorbeeld de mozaïeken in de Galla Placidia in Ravenna (425).

⁴ In de orthodoxe kerk blijft dit tot op de dag van vandaag een belangrijk motief, maar in West-Europa raakte het vanaf ongeveer 1100 in onbruik.

⁵ Op het rechterdeel van de deur nemen de scènes van de zondeval van Adam en Eva en hun verbanning uit het paradijs een centrale plaats in.

⁶ Het altaarstuk werd besteld door het Antonietenklooster in Ilsenheim, waar veel sint-antoniussuurpatiënten behandeld werden.